

F. Romhányi Beatrix

Sajátos kérdések egy sajátos régióban: Erdély középkori kolostorhálózatának változásai

A középkori Európában a kereszténység elterjedését követően a kolostorok alapítása nem vallásosság kérdése volt, mivel ezeknek az intézményeknek nemcsak egyházi funkciójuk volt. Szerepet játszottak a politikában, a gazdaságban, a hatalmi reprezentációban, a helyi társadalom szervezésében. Éppen ezért egy-egy régió kolostorhálózatának vizsgálata egyfajta képet ad az adott térség demográfiai és társadalmi viszonyairól, gazdálkodásáról, eltartóképességéről is. Ebből a szempontból az Erdélyi-medence különösen érdekes tanulságokkal szolgál, hiszen egyfelől jól ismert erőforrásai vannak (ércek, só), másrészt a mezőgazdaság számára hasznosítható területei korlátozottak, mivel a legelők és az erdőségek aránya magas. Az írott források alapján azt is tudjuk, hogy a 12–13. században jelentős tervszerű telepítések történtek (szászok, székelyek), sőt emellett a spontán bevándorlás is folyamatosan zajlott, elsősorban dél és kelet felől (románok). Mindezek hatása – és még más jelenségeké is – megmutatkozott a kolostorhálózatban is.

A kolostorhálózat sajátosságainak jobb megértéséhez érdemes röviden összefoglalni a megyéspüspök joghatósága alá tartozó templomokról való ismereteinket is. A Kárpát-medence egész területén valamivel több mint 300 11. századi templomról és templom körüli temetőről tudunk.¹ Ezek közül mindössze tucatnyi (~4%) található Erdélyben, azok is az Erdélyi-érchegységet ölelik körül Hátszeg vidékétől a Meszesig (*1. térkép*). Bő kétszáz évvel később, az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékben Erdély területén már 624 plébániáról tudunk, ami az akkor ismert plébániáknak 14,5%-a.² A plébániák térbeli elhelyezkedése alapján az is jól látszik, hogy a 14. század elejére a lakott területek már kitöltötték a medencét, csupán a magasabban fekvő hegyvidékek és az Olt völgyének bal parti részei maradtak üresen (*2. térkép*). Ezt a képet a későbbiekben már csak a transzhumáló román pásztorok által létrehozott apró hegyi falvak, a késő középkorban egyre nagyobb szerepet játszó bányászat miatt az Érchegység belsejében létesült bányásztelepülések, valamint a Székelyföldön a hegyek felé terjeszkedő falvak egészítették ki.

A kolostorhálózat dinamikája jelentősen eltért a fentiekől (vö. *1–2. táblázat*).³ A 11. században csak a kolozsmonostori apátság tűnt fel Erdély térképén, ami még talán meg is felelne

F. Romhányi Beatrix (1967) – egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, t.romhanyi@gmail.com

¹ F. Romhányi Beatrix: *Szempontok a Kárpát-medence térszervezésének változásaihoz (5–14. század)*. = *Hatalmi központok az Avar Kaganátusban*. Szerk. Balogh Csilla – Szentpéteri József – Wicker Erika. Kecskemét 2019. 399–420. 403, 417.

² F. Romhányi Beatrix: *A középkori magyar plébániák és a 14. századi pápai tizedjegyzék*. *Történelmi Szemle* LXI(2019). 339–360.

³ Az adatokat lásd F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Bp. 2000, passim (a továbbiakban *Kolostorok és társaskáptalanok*), valamint a 2008-ban azonos címmel az Arcanum kiadásában megjelent CD-ROM megfelelő címszavainál.

a korabeli demográfiai helyzetnek. A 12. században azonban nem következett be a monostorok számának az az ugrásszerű növekedése, ami az ország más vidékein, például a Dunántúlon és a Maros alföldi szakaszán megfigyelhető. Ebben az időszakban, egészen a tatárjárásig csupán négy biztosan vagy vélhetően bencés (Meszes, Almásmonostor, Győrmonostor, Harina) és egy ciszterci monostort (Kerc, 1202) alapítottak. Az ország más vidékein növekvő népszerűségnek örvendő premontreiek Erdélyben csak három sikertelen kísérletig jutottak, közülük kettőnél korábbi monostorok átvételével próbálkoztak (Meszes, Almás; továbbá *Zich*, ami valószínűleg Székkel azonosítható).⁴ A 13. században nagyjából azonos időben Magyarországra érkező koldulórendek, a domonkosok és a ferencesek közül csak az előbbieket telepedtek meg már a tatárjárás előtt Erdélyben. Mindkét korai kolostoruk, Beszterce és Nagyszeben szász településen épült, és a helyválasztás a Kárpátokon túli kun és ortodox népszerűséget célzó misszióval is összefüggött (3. térkép).

Sajátos, az ország többi részétől eltérő szint jelentett viszont a három apácaközösség, amelyek közül egy premontrei kolostor Nagyszebenben, egy premontrei és egy ciszterci pedig Brassóban működött. Az ország többi részén ebben az időben összesen még további hét apácakolostorról tudunk (1240 körül Esztergom, Somlóvásárhely: bencés, Pozsony, Veszprémvölgy: ciszterci, Veszprém, Ivanics: domonkos, Nagyszombat: klarissza), vagyis a három erdélyi apácaközösség ebben az összehasonlításban kifejezetten soknak számít. A női közösségek hangsúlyosabb jelenléte egyébként a késő középkorban is jellemző volt Erdélyre, erről alább még szó esik.

A tatárjárás az erdélyi kolostorhálózatot szinte megfelezte. Az összes premontrei kolostor, mind a női, mind a férfi közösségek eltűntek, akárcsak a harinai (valószínűleg bencés) monostor. A meszesi monostor a 13. század második felében ugyan bencés apátságként helyreállt, Almásra pedig rövid időre talán visszatértek a premontreiek a 13. század végén (legalábbis erre utal, hogy mind az 1294-es, mind az 1320-as kolostorjegyzékben szerepel)⁵, ám a 14. század közepétől a középkor végéig csak Kolozsmonostor bencés és Kerc ciszterci apátsága képviselte Erdélyben a monasztikus rendeket, sőt Kerc meg sem érte a 15. század végét. Ezzel párhuzamosan a koldulórendi kolostorok száma viszont dinamikusan nőtt, 1300 körül számuk már bőven meghaladta a monasztikus kolostorokét, és a 14–15. században az olló még tovább nyílt. Ez egybeesik a nyugat- és dél-európai trendekkel, de eltér a Magyar Királyság többi részén tapasztaltaktól, ahol a váltás csak jóval később, 1400 körül következett be, és akkor sem ilyen mértékben. Mindemellett az is feltűnő, hogy az ország más részein a ferencesek után a második legelterjedtebb pálos rend Erdélyben alig volt jelen, sőt a számok mögé nézve az is látszik, hogy a premontreiekhez hasonlóan kimutatható több sikertelen alapítási kísérletük is.

A kolostorhálózat alakulásában a 15. század közepén újabb jelentős változás történt (4. térkép). Az obszerváns ferencesek megjelenése után az erdélyi ferences kolostorok száma ugrásszerűen megnőtt, 1400 és 1500 között megháromszorozódott. 1500 körül ehhez társult a női közösségek számának hasonlóan jelentős növekedése is. Ennek nyitányaként a 15. század közepén domonkos apácakolostorokat alapítottak Nagyszebenben és Kolozsvárott; rendi szempontból mindkettő a domonkos obszervancia magyarországi megjelenésével hozható összefüggésbe. A 15. század második felében, illetve a 16. század első éveiben azután egy sor újabb, domonkos

⁴ Kolostorok és társaskáptalanok, 7, 8, 43. *Zich* azonosítása tekintetében véleményem az újabb kutatások miatt megváltozott.

⁵ Kolostorok és társaskáptalanok, 8.

vagy klarissza kolostor létesült, a 16. század elején pedig csaknem ugyanannyi beginaközösség is működött Erdély-szerte (3. táblázat).⁶

Végül, de nem utolsósorban szólni kell a keleti szerzetesség erdélyi jelenlétéről is. Jóllehet, rendszeresen felmerül a szakirodalomban a 10–11. századi keleti térítés hatása a területen, a keleti szerzetességnek az Árpád-korban semmi nyoma nem mutatható ki Erdélyben. Ezzel szemben a 14. század végétől egy jól meghatározható területen, Hátszeg vidékén és a Maros túloldalán, az Érchegység déli részén alapítottak kisebb-nagyobb ortodox szerzetesházakat. A régió északi részén csak Révkolostorról és Kápolnokról tudjuk biztosan, hogy szerzetesek lakták.⁷ A feleki kolostor első biztos adata viszont csak a 16. század végéről való.⁸ A hátszegi kolostorok többségének létre ortodox szerzetest vagy monostort említő templomi feliratok utalnak.⁹ Hosszabb ideig működő, valódi kolostor a jelek szerint csak Révkolostoron, Kápolnokon, Kolcon és Priszlopon volt.¹⁰ Az 1400 körül felbukkanó, majd eltűnő ortodox szerzetesházak valószínűleg a balkáni eredetű, a latin egyházi szervezettől gyökeresen eltérő struktúrában értelmezhetők, amely a hívek lelkipásztori ellátását néhány fős szerzetesközösségekre bízta, és amelyeknek hatóköre a jelek szerint a nyugati típusú plébániáknál nagyobb, a koldulórendi kolostorok koldulási körzeteinél kisebb volt, természetesen figyelembe véve azt is, hogy hívek jó része életformájának megfelelően gyakran távol volt. Az ortodox kolostorokkal kapcsolatban említést érdemel az is, hogy – a latin egyházhoz tartozó kolostorokhoz hasonlóan – több megszűnt vagy ideiglenesen nem működött a 16. század közepe után, új kolostor alapítására pedig csak e század végén került sor (Felek). Ebben világos különbség mutatkozik a főleg szerb népességhez köthető temesközi és szerémségi kolostorokhoz képest, amelyeknek száma éppen a 16. században nőtt látványosan (2. ábra).¹¹

Ami a kolostorhálózat térbeli elrendeződését illeti, szintén találunk érdekes jelenségeket. Az Árpád-kori monostorok közül csak Kerc, valamint az összes apácakolostor épült Dél-Erdélyben, a többi intézmény Észak-Erdélyben, a Szamos vízgyűjtőjében található. Erdély középső részén, a Maros és a Küküllő völgyében, de még Gyulafehérvár körül sem volt a tatárjárás előtt egyetlen kolostor sem. Ez a helyzet a 13. század második felében kezdett megváltozni, de viszonylag kiegyenlített hálózat csak a 15. század közepére alakult ki. Akkorra Gyulafehérvár és Kolozsvár környékén már jól látható sűrűsödések tűntek fel, jelezve a két város kiemelt szerepét a régióban. 1450 körül már a két koldulórend, a domonkosok és az obszerváns ferencesek külső missziójának fő iránya is kitűnik kolostoraik elhelyezkedéséből. A ferencesek nyílegyenesen tartottak Moldva irányába (Tövis, Medgyes, Fehéregyháza, Csíksomlyó, illetve a Kárpátok

⁶ Tágabb összefüggésben, a késő középkori női vallásosságot vizsgálta Carmen Florea: *Women and Mendicant Orders in Late Medieval Transylvania*. Studia Universitatis „Babeş-Bolyai”: Historia LVI(2011). nr. 1. 67–86, valamint Uő: *‘For they wanted us to serve them’: Female Monasticism in Medieval Transylvania*. = *Women in the Medieval Monastic World*. Szerk. Janet Burton – Karen Stöber. Turnhout 2015. 211–228.

⁷ Adrian Andrei Rusu – Nicolae Sabău – Ileana Burnichioiu – Ioan Vasile Leb – Mária Makó Lupescu: *Dicţionarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crişana şi Maramureş*. Cluj-Napoca 2000. (a továbbiakban: Dicţionarul) 119 (Kápolnok), 275 (Révkolostor).

⁸ Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kvár 1996. 196.

⁹ Dicţionarul 121–122 (Kristyór), 216–217 (Ribice), 249–250 (Sztrigyszentgyörgy). Demus esetében a templom elrendezése és egy Daniil ieromonahot említő felirat utal arra, hogy szerzetesek működhettek benne (uo. 128.).

¹⁰ Dicţionarul 200 (Kápolnok), 275 (Révkolostor), 250–251 (Kolc), 246–247 (Priszlop).

¹¹ F. Romhányi Beatrix: *Egy furcsa régió: a Temesköz a középkori egyházi intézményhálózat változásainak tükrében*. = *Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. Szerk. Papp Sándor – Kordé Zoltán – Tóth Sándor László. Szeged 2018. 41–52. (a továbbiakban: F. Romhányi: *Egy furcsa régió*) 46–47.

túlordalán Bákó), ahol az ortodoxok megtérítése mellett a huszita eretnekség felszámolását tekintették feladatuknak. A domonkosok ezzel szemben inkább dél felé, Havasalföldre mentek (Gyulafehérvár, Alvinc, Szászsebes, Nagyszeben, Brassó), balkáni kapcsolataik tárgyi emlékei elő is kerültek az alvinci kolostor feltárásán.¹²

A térbeli elrendeződés kapcsán Jacques LeGoff koldulórendi kolostorokat felhasználó módszerét a magyar viszonyokra adaptálva érdemes kitérni a városiasság kérdésére, továbbá a terület kolostoreltartó képességére is. Erdélyben igazán nagy városok, legalábbis nyugat-európai értelemben, nem voltak. Ha azonban az egymástól alig néhány kilométerre, de legfeljebb félnapi járóföldre lévő kolostorokat egyazon „koldulási piac” szereplőiként egy csoportba tesszük, az összkép némileg megváltozik. Figyelembe kell venni továbbá a hagyományosan koldulórendek közé sorolt szerzetesrendek mellett a pálosokat is, akik ugyan a szó szoros értelmében nem koldultak, de az alamizsnára ugyancsak rászorultak,¹³ ráadásul a városokat sem kerülték annyira, mint azt remete eredetük alapján gondolhatnánk. 1300 és 1500 között az összkép bizonyos szempontból nem sokat változott: voltak kétkolostoros városok, lassan növekvő számban, és volt egy város – Gyulafehérvár –, amely szatellittelepüléseivel együtt végül öt kolostort (3 domonkos, 1 Ágoston-rendi remete és 1 pálos) tartott el (4. táblázat). Az kétkolostoros városok sorát Beszterce és Nagyszeben nyitotta. Őket követte 1400-ra Marosvásárhely, majd 1450-re Segesvár és végül 1500-ra Kolozsvár. A sorból némileg meglepő módon hiányzik Brassó, amely az obszerváns ferencesek 16. század eleji kudarcától eltekintve mindvégig csupán egyetlen, domonkos kolostornak adott otthont, igaz, az 1520-as években készült névsor szerint ez egész Erdély legnagyobb létszámú kolostora volt.¹⁴ Összesen hat városról van tehát szó, amelyek közül csak egy, egyébként széttagolt településhalmaz volt képes kettőnél több kolostor eltartására. Ha azonban a városi indexet tekintjük, vagyis azt nézzük, hogy az egyes időszakokban működő erdélyi koldulórendi és pálos kolostorok összességéhez képest milyen arányt képviselnek az említett városi kolostorok, meglepő eredményre jutunk. A városi index ugyanis minden esetben szignifikánsan, 15–20%-kal magasabb, mint a Magyar Királyság egészében. Ebben az összefüggésben ismét érdemes utalni a női szerzetesközösségeknek az országos átlagnál magasabb arányára is. A kolostoreltartó képességnél viszont éppen fordított a helyzet, hiszen 1500 körül az egy koldulórendi kolostorra jutó népesség Erdélyben mintegy 20 ezer fő volt, szemben az ország egészére számított 14–15 ezer fővel. A városi index tekintetében Erdély a korabeli Dalmáciával, Dániával, az Ibériai-félszigettel és Skóciával volt egy szinten, az egy kolostorra jutó népességet tekintve

¹² Adrian Andrei Rusu: *A Glimpse into the Inner Life of a Transylvanian Monastery. The Dominican Monastery of Vințu de Jos (Alba County)*. = *Church and Society in Central and Eastern Europe*. Szerk. Maria Crăciun–Ovidiu Ghitta. Cluj-Napoca 1998. 13–21; 17–18.

¹³ F. Romhányi Beatrix: *A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn. Pálos gazdálkodás a középkorban*. Bp. 2009. 135–136.

¹⁴ Karl Fabritius: *Zwei Funde in der ehemaligen Dominikanerkirche zu Schässburg*. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde V(1861). 1–40. 29–33 (a brassói konvent névsora a 31–32. oldalon). Kicsit messzire vezetne erről hosszabban írni, de ebben az összefüggésben az apáca kolostorok is felmerülhetnének mint a városiasság indikátorai. Erdélyben a középkor végén több olyan város is volt, amely egynél több apáca kolostornak adott otthont (Brassó, Nagyszeben, Kolozsvár). Ez a városok számát is módosítaná, és a rangsor is széthúzódná (5: Gyulafehérvár, 4: Kolozsvár, Nagyszeben; 3: Beszterce, Brassó, Segesvár; 2: Marosvásárhely, Szászrégen). Érdekes, hogy a késő középkorban Gyulafehérvárott nem mutatható ki női közösség, annak ellenére, hogy a 13. század végén adatunk van a Szentlélek apáca kolostor itteni működéséről. Vö. Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. Kvár 1994. 100.

viszont Ausztriával és Sziléziával került egy csoportba.¹⁵ A felsorolt területek közös jellemzője, hogy gazdaságukban az ipar vagy a kereskedelem, esetleg mindkettő meghatározó szerepet játszott, a mezőgazdaságukban pedig az állattartás dominált. Az Ibériai-félszigetet leszámítva az is elmondható, hogy lélekszámuk nagyságrendileg összevethető volt Erdély népességével. A női közösségek magasabb aránya szintén nyugat-európai párhuzamokat idéz.

Ugyanakkor a teljes kolostorhálózatot figyelembe véve feltűnő, hogy Erdély részesedése az összes magyarországi kolostorból csak a 15. század második felében közelítette meg a népesség arányát, a 11. század végétől a 15. század közepéig mindig lényegesen alacsonyabb volt, bár a kolostorok száma és az országon belüli aránya a tatárjárást követő rövid visszaesést leszámítva folyamatosan nőtt (2. táblázat). A kolostorhálózat viszonylag lassú, a népesség növekedésétől elmaradó fejlődése mögött többféle ok állhat, attól kezdve, hogy a bevándorlás miatt gyorsabban nőtt a terület népessége, mint a kolostoreltartó képessége, a vallási különbségeken keresztül (lásd ortodox románok) bizonyos gazdasági nehézségekig (pl. a kereskedelem akadozása a háborús időszakokban). Az ismert vagy sejthető problémák mindazonáltal a jelek szerint csak lassítani tudták a kolostorhálózat kiépülését, illetve befolyásolták bizonyos mértékig annak arculatát.

Az új kolostorok alapítása kapcsán általában a vallási vagy lelki igényről szokott szó esni, és legalábbis háttérbe szorulnak az anyagi szempontok. Pedig egy szerzetesi intézmény – akár mennyire szerények is legyenek az igények – bizonyos anyagi biztonság meglétét feltételezi, ami megjelenhet birtokokban, alamizsnában vagy a kettő valamilyen elegyében. Ha nem királyi alapításról van szó (bár bizonyos mértékig talán még azokra is igaz), akkor egy alapító család vagy közösség a megtelepedésétől, birtokszerzésétől, illetve gazdasági erősödésének kezdetétől számítva 50–100 év múlva, vagyis nagyjából 2–4 nemzedék alatt válik képessé arra, hogy egy kolostort felépítsen és a fenntartását megfelelő jövedelmekkel biztosítsa. Ebből a perspektívából nézve talán érthetőbbé válik a megkésettnek látszó fejlődés, hiszen Erdély népessége köztudottan a 12. században, annak is inkább a második felében kezdett komolyabban növekedni, és a betelepülés üteme a tatárjárás előtt nem sokkal még mindig meglehetősen intenzív volt. Ez megmagyarázhatja például azt, hogy a koldulórendek miért csak a tatárjárás után telepedtek meg több helyütt Erdélyben. Voltaképpen ezt a sémát követik a hátszegi ortodox kolostorok is, azzal a különbséggel, hogy az ottani román közösségek anyagi megerősödése hosszabb időt vett igénybe, mint a szászoké Dél-Erdélyben.¹⁶

A régió sajátosságához tartozik a köznemesség alacsonyabb aránya is, ráadásul valódi nagybirtokos réteg sem volt. Ennek következtében hiába keressük a 12–13. századi nemzetségi monostorokat, sőt a pálosok is csak igen korlátozottan találtak támogatókra. Jellemző, hogy a hosszabb időszakon át működő három pálos kolostor közül az egyiket, a szentmihálykövit, az erdélyi püspök alapította, a szentkirályit székely lófők, a harmadikat, az egyházmegye

¹⁵ F. Romhányi Beatrix: *Mendicant Networks and Population in a European Perspective. = Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective: From Frontier Zones to Lands in Focus*. Ed. Gerhard Jaritz – Katalin Szende. London 2016. 99–122. 105.

¹⁶ A Hátszeg településtörténetéhez lásd Adrian Andrei Rusu: *Cititori și biserică din Țara Hațegului până la 1700*. Satu Mare 1997; az erdélyi románság késő középkori helyzetéről a tizedfizetés alóli mentességükkel összefüggésben lásd Hegyi Géza: *Decima Volahorum. Az egyházi birtokokon lakó románok tizedfizetésének kérdése. = Certamen IV. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Szerk. Egyed Emese – Gálfi Emőke – Weisz Attila. Kvár 2017. 257–270. (a továbbiakban: Hegyi: *Decima Volahorum*).

északnyugati határán fekvő nagyfalusit pedig a losonci Bánfi család valamelyik tagja. A városiasabb, polgári jellegű közeget jelzi az is, hogy az erdélyi települések közül, például, meglehetősen soktól maradt fenn oklevél,¹⁷ miközben az egész régiót mindössze két hiteleshely látta el. A városiaság ugyanakkor nem jelenti szükségszerűen azt, hogy egy egyébként tehetős településen koldulórendi kolostor is létesül. Az Erdélyi-érchegység bányásztelepüléseinek a 15. században sehol sem telepedtek meg koldulószerzetesek. Hasonló helyzetet látunk a felső-magyarországi bányavidéken is, ahol olyan jelentős gazdasági erővel bíró városok maradtak koldulórendi kolostor nélkül, mint Körmöcbánya vagy Besztercebánya. Ennek oka valószínűleg nagyjából ugyanaz, mint az Alföldön vagy Zala vármegyve déli részén: az alamizsnaként kért gabona és bor hiánya.¹⁸

A társadalmi környezet változásának jelzője a női közösségek, elsősorban a beginaházak számának késő középkori növekedése is. 1500 körül az összes magyarországi női közösségnek – mind az apácakolostoroknak, mind a beginaházaknak – az egyharmada volt Erdélyben. A női szerzetesség nagyobb szerephez jutása beleillik a térség, főként a szászok nyugati kapcsolatait által közvetített minták hagyományába, a klarissza és domonkos apácakolostorok, illetve a különféle ferences harmadrendi közösségek száma Nyugat-Európában is a 15. század második felében indult látványos növekedésnek. Emellett azonban a jelenséget más is magyarázhatja. A Magyar Királyság területén ugyanis nemcsak Erdélyben tűnnek fel a késő középkorban a szerzetesség és a világi lét között átmeneti életformát jelentő, nagyrészt özvegyasszonyokat befogadó, szabályozott közösségek, hanem az ország déli részén máshol is, legfőképpen Szlavóniában. Eközben az ország északi és nyugati területein szinte teljesen hiányoznak, sőt azokban a régiókban még új apácakolostorok sem igen születtek a 15–16. század fordulóján körül. Ezt is figyelembe véve a ferencesek által gondozott beginaközösségek elterjedése összefügghet a török háborúkkal, illetve az ezek következtében beszűkült házassági piaccal. Legalábbis erre utal, hogy ilyen közösségekkel döntően azokon a területeken találkozunk, amelyek legjobban ki voltak téve a háborús pusztítások veszélyeinek.

Erdély országon belüli sajátos helyzetét talán az szemlélteti legjobban, ha kolostorhálózatának alakulását összehasonlítjuk más magyarországi egyházmegyékkel. Az egyik példánk a veszprémi, a másik a csanádi püspökség lesz (1–3. ábra). A veszprémi egyházmegye kiemelkedően összetett kolostorhálózattal rendelkezett, a késő középkorban az összes magyarországi kolostor mintegy negyede ezen a területen összpontosult, amiben természetesen szerepet játszott az is, hogy magában foglalta a Medium Regni területének nagy részét is.¹⁹ Emellett a népességének lélekszáma nem sokkal maradt alatta Erdélyének. A csanádi egyházmegye kolostorhálózata ezzel szemben az egyik legkisebb, ráadásul meglehetősen változékony is volt.²⁰ A terület népessége Erdély népességének nagyjából a felére tehető. Az összehasonlításba nemcsak a kontraszt miatt érdemes bevonni, hanem azért is, mert az erdélyi püspökség egyik köz-

¹⁷ Lakatos Bálint: *Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és irásbeliség a késő középkori Magyarországon, 1301–1526.* Bp. 2019. passim.

¹⁸ Pinke Zsolt – Pósa Patrícia – Mravcsik Zoltán – F. Romhányi Beatrix – Gyulai Ferenc: *A hajdúsági város-térség agroökológiai adottságai.* Urbs: magyar várostörténeti évkönyv X–XI(2017). 235–274; F. Romhányi Beatrix: *Kolostorhálózat, területfejlesztés, régiók a Borostyán-út mentén.* Soproni Szemle LXXII (2018). 119–146.

¹⁹ F. Romhányi Beatrix: *A szerzetesrendek sorsa a 16. századi veszprémi egyházmegyében. = Folyamatosság és változás: Egyházszerzet és hitélet a veszprémi püspökség területén a 16–17. században.* Szerk. Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. Veszprém 2018. 95–108.

²⁰ Vö. F. Romhányi: *Egy furcsa régió.*

vetlen szomszédja volt, amely hasonlóan, vagy talán még inkább ki volt téve a 15. századi török támadásoknak. A grafikonokat egymás mellé téve azonnal szembe tűnik, hogy tendenciáit tekintve Erdély a veszprémi püspökséghez áll közelebb, bár kolostorhálózata jóval kisebb volt, a kolostorhálózat 16. századi összeomlása pedig itt nem jelentette az összes szerzetesközösség teljes eltűnését. Eszerint a régió látszólag sem demográfiai, sem gazdasági értelemben nem került olyan válságba a késő középkorban, ami az új kolostorok alapítását gátolta volna. Ez némileg meglepő, hiszen a tartomány 1420-tól rendszeresen vált török betörések célpontjává, amelyek különösen a déli, délnyugati vidékeket pusztították.²¹ Gazdasági nehézségekre utal az is, hogy Erdélyben 1437 és 1514 között az országban egyedülálló módon három komoly lázadás is volt, a kolozsmonostori apátság késő középkori gazdálkodása pedig a korszakban kifejezetten archaikusnak tekinthető, amelyben nem a bérbe adott birtokokról származó pénzjövedelem, hanem a saját kezelésben tartott birtokokról beszedett természetbeni jövedelmek voltak meghatározók.²² Emellett a kolostorhálózat összetételében az is látszik, hogy ellentétben a Dunántúllal, komolyabb birtokállományt igénylő monasztikus közösségek csak nagyon kis számban tudtak tartósan megtelepedni, ami ismét a terület eltérő jellegű gazdasági működésére mutat (a fentebb már tárgyalt magas városi index is ezzel függ össze). További sajátosságként említhető, hogy a 15. század közepétől az erdélyi domonkos és obszerváns ferences kolostorok kiemelt támogatást kaptak előbb Hunyadi János kormányzótól, majd fiától, Mátyás királytól is.²³ Ez a fajta közvetlen uralkodói támogatás ilyen koncentráltan az országban máshol nem jelenik meg. Mindezek azt jelzik, hogy az erdélyi kolostorhálózat bővülése a késő középkorban nem kizárólag belső okokra (népesség növekedése, vallási igények megváltozása) vezethetők vissza, hanem szerepet játszott benne a politika is, ami részben a terület gazdasági jelentőségével, részben stratégiai helyzetével magyarázható. A Magyar Királyság érdekeit az erdélyi szerzetesek nem is csak a határokon belül képviselték, amint ezt az alvinci kolostorban talált balkáni eredetű kegytárgyak mellett a 16. század közepén még mindig működő bákói és a tergovistei obszerváns ferences kolostor is jelzi.²⁴

Érdeemes észrevenni azt is, hogy a kolostorok számának 16. századi nagy csökkenése is hasonlóan történt a veszprémi és az erdélyi egyházmegyében, ami azt jelenti, hogy a reformáció idején egy időre az ortodox szerzetesek is szinte eltűntek Erdélyből. Ez éles ellentétben áll a csanádi egyházmegyében tapasztaltakkal, ahol éppen ebben az időszakban ugrott meg a kisméretű ortodox kolostorok száma. A különbség azzal függhet össze, hogy a román vezetőréteg vallásilag jobban igyekezett asszimilálódni, mint a szerb. Míg az előbbieket közül többen

²¹ Gustav Gündisch: *Siebenbürgen in der Türkenabwehr, 1395–1526*. Revue Roumaine d'Histoire XIII(1974). 463–471.

²² Szabó Noémi Gyöngyvér: *A kolozsmonostori bencés apátság gazdálkodása a késő középkorban*. PhD disszertáció, Debreceni Egyetem, 2013.

²³ F. Romhányi Beatrix: *Kolduló barátok – gazdálkodó szerzetesek. Koldulórendi gazdálkodás a késő középkori Magyarországon*. Bp. 2018. 117–123. Előfordult, hogy néhány év különbséggel apa és fia ugyanazt a kolostort is megtámogatta, amint ez 1455-ben és 1462-ben a brassói domonkos kolostorral történt (*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Hrsg. Franz Zimmermann – Carl Werner – Georg Müller – Gustav Gündisch – Herta Gündisch – Konrad G. Gündisch – Gernot Nussbacher. I–VII. Hermannstadt–Bukarest 1892–1991. V. 509 [nr 2992], VI. 126–127 [nr. 3295]). Hasonló, többször megerősített és kibővített adományban részesült a dési Ágoston-rendi remetkolostor is (F. Romhányi: *Kolduló barátok*, 118).

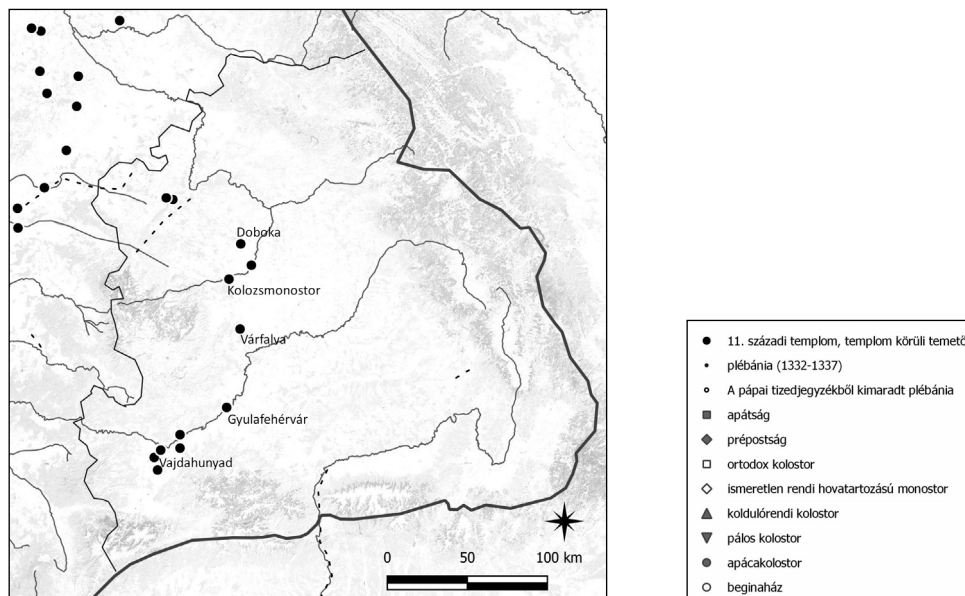
²⁴ Karácsonyi János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I–II. Bp. 1923–1924. II. 13–15, 196–197.

katolikusok, majd a 16. század második felében protestánsok lettek,²⁵ az utóbbiak sokkal erősebben ragaszkodtak ortodox hitükhöz. Változást ebben részben Báthori István fejedelemsége, részben a Kárpátok túloldaláról érkező ortodox népesség újabb tömeges bevándorlása hozott.²⁶ Egyébként a csanádi egyházmegyével csak két ponton fedezhető fel némi hasonlóság: a monasztikus rendek gyors visszaszorulásában és a keleti szerzetesség késő középkori jelenlétében.

Összességében az erdélyi kolostorhálózat az ország többi részéhez, különösen a Dunántúlhoz képest lassabban alakult ki, ami a terület kolostoreltartó képességének korlátait jelzi. Az Árpád-korban a keleti szerzetesség a földrajzi közelség ellenére sem volt jelen a régióban. A 12. században elterjedő reformrendek közül csak a ciszterciek tudtak tartósan megtelepedni, a premontreiek többszöri kísérleteik ellenére végül távol maradtak, az Ágoston-rendi kanonokok különféle ágai pedig a jelek szerint nem is próbálkoztak. Erdélynek a királyságon belüli sajátos helyzetét tükrözi, hogy a koldulórendek ugyan szintén kicsit lassabban telepedtek meg itt, mint az ország más részein (az Alföldet kivéve), ám kolostoraik száma már 1300 körül messze meghaladta a visszaszoruló monastorokét. A kolostoreltartó képességet és a városi kolostorok arányát tekintve a régió Nyugat- és Észak-Európa olyan területeivel mutat hasonlóságot, amelyekben a bányászat, illetve a kereskedelem jelentős gazdasági súllyal rendelkezett. Emellett a kolostorhálózaton jól látszik a nemesség és a nagybirtokos réteg alacsonyabb aránya, ami különösen a nemzeti monastorok hiányában és a pálos kolostorok kis számában mutatkozik meg. A 15. században a kolostorhálózat bővülése nemcsak belső okokkal magyarázható, hanem országos politikai érdekekkel is, a más vonatkozásban kitapintható gazdasági nehézségek ezért nem mutatkoztak meg közvetlenül a kolostorhálózat fejlődésében. Feltűnő, az országban egyedülálló jelenség a női közösségek számának késő középkori ugrásszerű emelkedése. A beginaközösségek elterjedését tekintve a jelenség országon belül Szlavóniával mutat párhuzamot, ami arra utal, hogy a helyi hagyományok mellett ez a török háborúk egyik következményének tekinthető. Erdély sajátosságai közé tartozik az is, hogy a 16. században a keleti szerzetesség egy időre ugyanúgy szinte eltűnt a területről, mint a katolikus egyház kolostorai, ami a reformáció átmeneti hatásának tulajdonítható. Mindent egybevetve a kolostorhálózat tükrében a középkori Erdély egy dinamikusán változó, némi külső támogatásra szoruló, de önmagában is működőképes régió képét nyújtja, amelynek arculata közelebb állt az ország nyugati feléhez, mint a közvetlen szomszéd Temesközhez, és mintázataiban Nyugat- és Észak-Európa városiasodott régióit idézi.

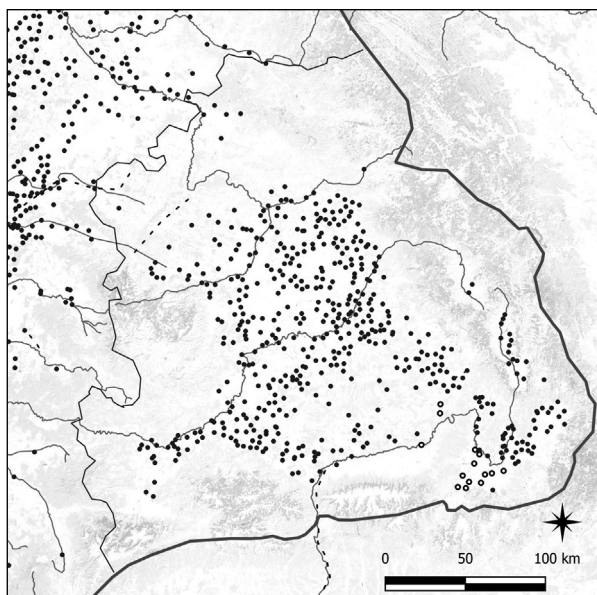
²⁵ A reformáció erdélyi hatásáról rövid összefoglalást ad: *Erdély története*. I–III. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1986. (a továbbiakban: *Erdély története*) I. 496–498. Fontos megjegyezni, hogy az alsóbb néprétegek a vallásváltásban nem követték a román vezető réteget. Ebben nem elhanyagolható szerepet játszott valószínűleg az ortodox híveknek biztosított tizedmentesség is. Vö. Hegyi: *Decima Volahorum* 258–259 (13–16. jegyz.), valamint a szerzőnek a jelen kötetben megjelent cikkét (Hegyi Géza: A „keresztény földre” telepedett románok tizedfizetése: az elméletől a gyakorlatig. Erdélyi Múzeum LXXXII [2020]. ***).

²⁶ *Erdély története* I. 497–498.

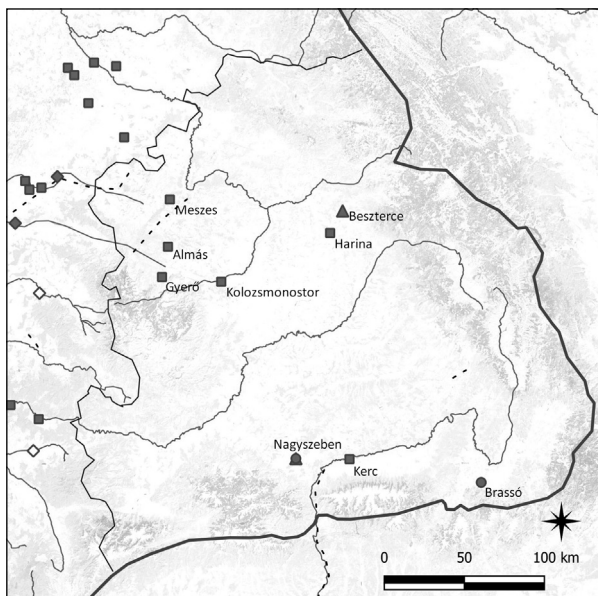

1. térkép. Erdélyi templomok a 11. században

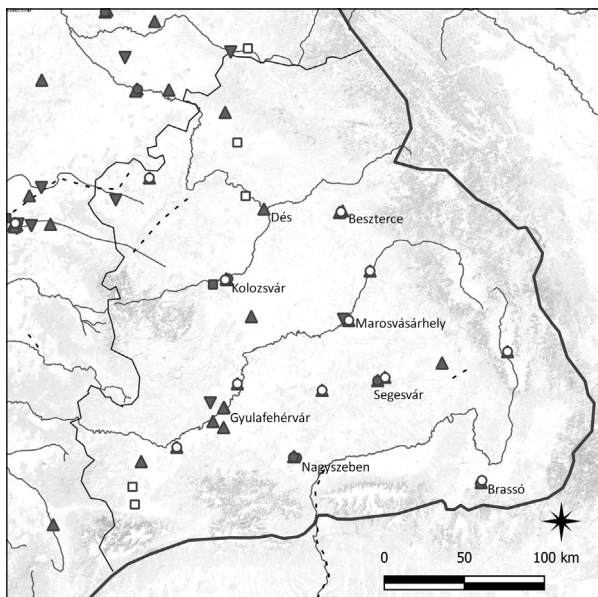
Jelmagyarázat
a térképekhez

2. térkép. Erdélyi templomok az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékben

3. térkép. Erdélyi kolostorhálózat 1240-ben

4. térkép. Erdélyi kolostorhálózat 1500-ban

1. táblázat. Az erdélyi kolostorhálózat alakulása 1100 és 1580 között

Erdély	1100	1200	1240	1250	1300	1350	1400	1450	1500	1580
Bencés	1	4	4	3	1	1	1	1	1	0
Ciszterci			1	1	1	1	1	1	0	
Premontrei			2	0	1	0				
Ágoston-rendi kanonok										
Apácák, beginák			3	1	2	1	1	3	10	0
Karthauzi										
Domonkos			2	2	5	8	9	9	9	0
Ferences					3	5	4	10	13	1
Ágoston-rendi remete					1	3	3	3	3	0
Karmelita										
Pálos						1	2	3	3	0
Ortodox							3	7	4	2
Összesen	1	4	12	7	13	20	27	37	49	3

2. táblázat. Kolostorok számának alakulása Erdélyben a szerzetesi hagyományok szerint csoportosítva

Erdély	1100	1200	1240	1250	1300	1350	1400	1450	1500	1540	1580
Apátságok	1	4	5	4	2	2	2	2	1	1	
Prépostságok			2		1						
Koldulórendi kolostorok			2	2	9	16	16	22	25	21	1
Pálos kolostorok						1	2	3	3	2	1
Apácák, beginák			3	1	2	1	1	3	19	10	
Ortodox kolostorok							3	7	4	4	2
Összesen	1	4	12	7	14	20	24	37	52	38	4
Az országban összesen	32	131	203		236	284	310	354	367		57
Erdély %	3,1	3,1	5,9		5,9	7,0	7,7	10,5	14,2		8,8
Vélelmezett népesség az ország egészéhez viszonyítva %	~4,0	~8,5				14,5		14,5	15,3		

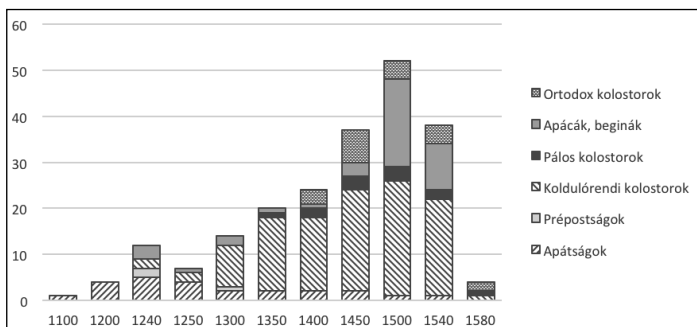
3. táblázat. Az erdélyi apáca kolostorok és beginaházak országon belüli aránya 1500 körül

Apácák 1500 körül	Magyar Királyság	Erdély	Erdély aránya %
domonkos	9	4	44,4
klarissza	8	3	37,5
ciszterci	2	1	50,0
premontrei	1	0	0,0
Ágoston-rendi	1	0	0,0
szerb ortodox	1	0	0,0
bencés	2	0	0,0
Apáca kolostorok összesen	24	8	33,3
begina (konv.)	10	1	10,0
begina (obsz.)	21	9	42,9
Beginaházak összesen	31	10	32,3
Női közösségek összesen	55	18	32,7
Férfi kolostor összesen	312	33	10,6
Mindösszesen	367	52	14,2

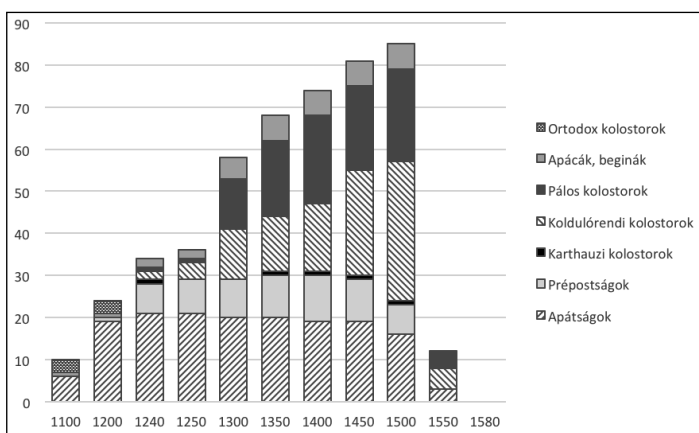
4. táblázat. Városi kolostorok száma és aránya (városi index)

Erdélyben a városi index a Magyar Királyság átlagánál szignifikánsan magasabb (MK 1300: 60,0%; 1400: 41,4%; 1500: 37,9%).

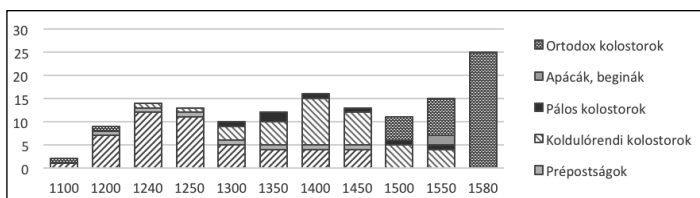
Erdély	1300	1350	1400	1450	1500
2 kolostor	2	3	3	4	5
3 kolostor	1				
4 kolostor		1			
5 kolostor			1	1	1
Városi központok száma	3	4	4	5	6
Városi kolostorok	7	10	11	13	15
Összes koldulórendi kolostor (pálosokkal)	9	17	18	25	27
Városi index	77,8	58,8	61,1	52,0	55,6

1. ábra. Az erdélyi egyházmegye kolostorhálózatának alakulása (1100–1580)

2. ábra. A veszprémi egyházmegye kolostorhálózatának alakulása (1100–1580)

3. ábra. A csanádi egyházmegye kolostorhálózatának alakulása (1100–1580)

Special Questions in a Special Region: Changes of the Monastic Network in Transylvania

Keywords: Transylvania, monastic network, Middle Ages

The Transylvanian monastic network developed slower than in the rest of the country, especially in Transdanubia, indicating the limitations of the area's sustaining capacity. Despite its geographical proximity, the Eastern monasticism was not present in the region during the Árpád era. Of the twelfth-century reform orders, only the Cistercians were able to settle permanently. Despite the repeated attempts, the Premonstratensians failed, while the Austin canons apparently did not even try to settle in the region. The special position of Transylvania within the kingdom is reflected in the fact that mendicant orders arrived there a little slower than in other parts of the country (except the Great Hungarian Plain), but as early as about 1300 the number of the friaries exceeded that of monasteries, the latter being in decline. In terms of sustaining capacity and the proportion of urban friaries, the region is similar to areas in Western and Northern Europe where mining and trade had a significant economic weight. In addition, the network of monasteries clearly shows the lower proportion of both the lesser nobility and the large landowners, which is particularly evident in the absence of kindred monasteries and the small number of Pauline monasteries. In the fifteenth century, the expansion of the monastic network was not only due to internal causes but also to political interests of the royal power, and therefore the economic difficulties felt in other respects were not directly reflected in the development of the monastery network. A striking phenomenon unique to the country is the late medieval surge in the number of female communities. In terms of the spread of the Beguine communities, the phenomenon parallels Slavonia within the country, suggesting that, in addition to local traditions, this may be considered a consequence of the Ottoman wars. One of the peculiarities of Transylvania is that in the sixteenth century the Eastern monasticism almost disappeared from the area, as did the monasteries of the Catholic Church, due to the temporary effect of the Reformation. All in all, in the light of the network of monasteries, medieval Transylvania offers an image of a dynamically changing region that needed some external support but was self-operative, with a character that was closer to the western half of the country than its immediate neighbours.